

הרב איתם הנקין הי"ד

בירורים בדין "לא תחנם"

בעניין חלות האיסור – אם על כל גוי או רק על עובד ע"ז

- א. יסוד דברי הרמב"ם בספר המצוות
- ב. בירור דעת התוספות
- ג. דעת ה'מזבח אדמה' וראיותיו בזה
- ד. דעת הנצי"ב בדין זה

ראיה שמכירה לזמן אינה אסורה

- א. מוכר שדהו לנכרי – לשון לכתחילה
- ב. ביאור ה'כפתור ופרח'
- ג. האם בעובדי עבירה עסקינן
- ד. אופן היתר – במכירה לזמן

סיכום

בעניין חלות האיסור – אם על כל גוי או רק על עובד ע"ז

א. יסוד דברי הרמב"ם בספר המצוות

בביאור דין "לא תחנם", כתב הרמב"ם בספר המצוות (ל"ת מצוה נ): 'שהזהירנו מלחמול על עובדי עבודה זרה ומלייפות דבר שמיוחד להם, שנאמר לא תחנם, ובאה הקבלה לא תתן להם חן'. ובמצוה שאחר כך (מצוה נא) ביאר הרמב"ם דין "לא ישבו בארצך", וכתב דמייירי בעובדי ע"ז, ואם קיבל על עצמו שלא לעבוד ע"ז שרי, וזה ייקרא גר תושב כדברי חז"ל¹. וסיים שעובד ע"ז לא ישכון עמנו ולא נמכור לו נחלה ולא נשכיר, ובביאור בא לנו הפירוש לא תתן להם חנייה בקרקע. עכת"ד. ובפשוטו מבואר מכאן שאיסור לא תחנם אינו אלא בעובדי ע"ז². אמנם לכאורה קשיא, הרי

1 ואולי ר"ל דלעניין זה שלהושיבו בארץ ייקרא גר תושב, וכמו שכתב "שהוא גר לעניין שיהיה מותר לשכון בארץ לבד", רוצה לומר לא כזה שנצטוונו להחיותו וכו'; ואמנם עיין הל' איסורי ביאה פי"ד ה"ז.

2 ויש להעיר לדברי המגיד משנה בהלכות שבת (פרק כ הלכה יד): "אבל בגוי אין ספק שאין מגלגלין עמו אפילו יום אחד ואין מקיימין אותו, ולא נחלק רבי ישמעאל שמותר לקיים בביתו עובד ע"ז, שאפילו חניה בקרקע אסורה להם...". אמנם אם כוונתו לעובדי ע"ז בדווקא זה תלוי בספיקא אי מהני שלא יעבוד ע"ז כדי להכניסו לגדר גר תושב, והפשוט הוא שצריך לקיים כל שבע מצוות בני נח, עיין ברמב"ם הלכות מילה פרק א הלכה ו; אבל אין הדבר מוכרע לענייננו, עיין היטב במעשה רוקח שם. ואם כן צ"ע.

ענייני "לא תחנם" נידונו במצווה הקודמת, ומצוה זו עוסקת בדין "לא ישבו בארצך", ומה עניינם לכאן? ועוד קשיא, הרי **השכרת** קרקע אינה מדאורייתא, ויש אופנים שאף מותרת לכתחילה כגון שלא לבית דירה³; ודחוק טובא לומר שזה לא נשנה אלא אגב גררא בעלמא, אף שאינו מעיקר עניין המצוה וגם שייך בעצם למצוה הקודמת. והנלענ"ד שלשתי הקושיות תירוץ אחד פשוט, והוא שהרמב"ם נקט כאן כשיטת הירושלמי בדין לא תחנם. דהנה בבבלי (ע"ז כ, א) משמע להדיא שהדין העיקרי הנלמד מהפסוק "לא תחנם" הוא שלא לתת חנייה בקרקע, שכן משמעות המילה 'תחנם' ככתבה לפי ביאור הבבלי (ומה שאין כן נתינת חן ומתנת חנם, שהאופן הנכון בהן הוא תחנם ותחנים), וכן הובא מהברייתא "לא תחנם" - לא תתן להם חנייה בקרקע; דבר אחר, לא תחנם - לא תתן להם חן; דבר אחר, לא תחנם - לא תתן להם מתנת חנם⁴, ומשמע שהראשון עיקר, אלא שנלמדים גם כן שני הלימודים הנוספים. ועוד, שהראשון לבדו הוא הדין שנתבאר לקמן במשנה שם. אבל לעומת זה בירושלמי (ע"ז פ"א ה"ט) נמצא הסדר להיפך: "לא תחנם" - לא תתן להם חן, לא תחנם - לא תתן להם מתנת חנם, לא תחנם - לא תתן להם חנייה בארץ", הרי שהלימוד העיקרי הוא נתינת חן.

ועתה הוא-הוא מה שכתב הרמב"ם, שבמצוה נ' בדין לא תחנם הזכיר רק הך דלא תתן להם חן, "והוא אמרו יתעלה לא תחנם, ובאה הקבלה לא תתן להם חן", וסיים בהדיא: "ובגמור עבודה זרה ירושלמי אמרו לא תתן להם חן, בלא תעשה". וע"ע בחינוך מצוה תכו שהלך אחריו בדרך זו, ולא הזכיר כלל חנייה בקרקע במצוה לא תחנם⁴. ולפי זה יובן אמאי הזכיר הרמב"ם איסור חנייה בקרקע במצוה נ"א; שאף שהוא שייך לדין לא תחנם שנתבאר במצוה נ', מכל מקום ראה להזכיר שם רק את הדין העיקרי של נשיאת חן, ואילו את הדין הנוסף של חנייה בקרקע הזכיר אצל דין "לא ישבו בארצך", כי סוף סוף זהו מאותו העניין (וכן נהג אחריו בספר החינוך מצוה צד, עיי"ש). וכן יתורץ אמאי הזכיר הרמב"ם גם איסור שכירות, שאמנם לפי הבבלי אינו אלא מדרבנן, אבל בירושלמי משמע שהשכרת שדה אסורה מדאורייתא משום שמצוי להתברך מתוכו (עייין פני משה שם), וגם הרמב"ם מסתמא מיירי בשדה - "ולא נמכור לו נחלה ולא נשכיר", ואם כן שפיר הרי זה חלק מפרטי המצוה מן התורה. ובין כך ובין כך, שמענו כאמור מהרמב"ם בספר המצוות שסובר נמי דלא קאי איסור מכירת קרקע אלא על עובדי ע"ז (וע"ע זוהר הרקיע לרשב"ץ אות פג).

אמנם לדינא אין מזה נפ"מ, כי נראה ברור שבמשנה תורה (הלכות ע"ז פ"י ה"ג-ה"ד, עיי"ש) חזר בו הרמב"ם ונקט כבבלי דווקא בכל פרטי הדין, דהיינו שהדין

3 ועייין בספר הבתים על אתר, שמשמע שלמד מזה שבזמננו שאין יד ישראל תקיפה ואי אפשר לקיים "לא ישבו בארצך" אפילו מכירה הוי דרבנן. וצ"ע.

4 וכן הוא בסמ"ק (מצוה קלה), אבל אפשר שהשמיט חנייה בקרקע משום שנוהגת רק בא"י (וכרבינו יונה ב'שערי תשובה' שער ג אות נז); ומכל מקום בהגהות רבנו פרץ שם הזכירה. והסמ"ג לאוין מח נקט חנייה בקרקע תחילה, וכש"ס בבלי (וביראים לא מנה כלל דין לא תחנם, וצ"ע).

העיקרי הוא איסור חנייה בקרקע ורק נוספו עליו איסורי נתינת חן ומתנת חנם, וכן דווקא מכירה נאסרה מהתורה אבל שכירות שדות היא סייג מדרבנן. וממילא הוא הדין גבי מה ששמע מספר המצוות שהאיסור דווקא לעובדי ע"ז, שגם בזה אין לנו ללמוד אלא מדבריו במשנה תורה - ושם הפשט הוא שהאיסור קיים בכל הנכרים⁵, וכמו שכתב בשיטתו להדיא הכפתור ופרח (פ"י): "ומסתברא שעכשיו שהארץ בחטאינו היא ביד הישמעאלים, ששוכר אפילו מקום שהוא ראוי לדירה לישמעאל, שהרי אינו עובד ע"ז שיכניסנה שם... אבל למכור להם בתים או שדות בארץ ישראל כלל כלל לא, משום לא תחנם, וכהר"ם ז"ל".

ב. בירור דעת התוספות

פשט הכתוב שהציווי "לא תחנם" מיירי בשבעת עממים: "שבעה גויים רבים ועצומים ממך... החרם תחרים אותם לא תכרות להם ברית ולא תחנם, ולא תתחתן בם... כי יסיר את בנך מאחרי" וכו', וכמו שהזכיר בסמ"ג (לאוין לה, עיי"ש). ולפי זה נתקשו בתוספות (ע"ז כ, א ד"ה דאמר), הרי במשנה ובגמרא משמע דמיירי בכל הגויים? ותיצרו שיש ללכת אחר העניין, כי "לא תתחתן בם" ודאי אינו על כל הגויים, שלא נאסרו בגירותם, מה שאין כן לא תחנם שאין שום טעם לחלק לגביו בין ז' עממים לשאר גויים. וכן "לא תכרות להם ברית", יש לומר שכיוון שבכיוש עסקינו וצריך להחרים אם כן אסור לכרות עמם ברית מה שאין כן לא תחנם (שעניינו אדרבא להיפך, לא לתת דריסת רגל חדשה בקרקע), אי נמי ששבעת העממים אדוקים בע"ז טפי משאר גויים (ולכן יש יותר עניין שלא לכרות להם ברית). עכת"ד התוספות. ולכאורה צ"ע, נהי ששבעת עממין אדוקים טפי בע"ז משאר גויים, מנלן שאין הטעם שייך גם בשאר עובדי ע"ז, וכי נתנה התורה שיעור בדבר? אמנם נראה לומר באופן כזה: מאחר שכבר נאמר "החרם תחרים" ונצטוונו להכריזם מן הארץ, אם כן פשיטא וקל וחומר שלא ניתן להם חנייה בקרקע, וממילא על כרחך יש להוציא דין "לא תחנם" לשאר גויים. ומה שהוצרך הכתוב מכל מקום לצוות על כריתת ברית עם ז' העממים למרות שמצוה להכריזם, משום דהוה אמינא שרשאים במקום להחריםם לכרות עמם ברית שאז כבר לא יהיו בגדר אויבים⁶, קמ"ל שלא. אמנם אכתי קשיא, נהי ד"לא תתחתן בם" ודאי בשבעת עממים דווקא, אבל מאיזה טעם נימא דלא תחנם איירי אשאר אומות? הרי אם לא מצאנו טעם לחלק בו ממילא יש להעמיד מקרא על פשוטו ועניינו, ולמה נוציאנו לעניין אחר בלא ראייה? אלא לענ"ד מוכח מכאן שכוונת התוספות בדברם על "שאר אומות" לעובדי ע"ז⁷, שבזמן חז"ל כל האומות היו כן (וכן בזמן התוספות כל הגויים מסיבים היו כן).

5 להבדיל מדין לא ישבו בארצך שבסוף הפרק. וע"ע מה שכתבתי בזה בקובץ המעין גיל' 200 [טבת תשע"ב; נב, ב] עמ' 116-118.

6 עיין רמב"ם הלכות מלכים פ"ו ה"ה, ורמב"ן דברים כ, יא.

7 ועיין בחידושי מהרד"ם על ספר המצוות ל"ת נא, ודוק היטב.

וכן מוכח מלשון התוספות בסוף דבריהם, "דאדוקים בע"ז טפי" - קא משמע לן שגם שאר הגויים עובדי ע"ז הם, ורק שאינם אדוקים בה כל כך. וממילא הקושיה בטלה, שכיוון שהכתוב כולו עוסק בהרחקה מעבודה זרה, אם כן באמת אין שום טעם לחלק בין ז' עממים לשאר אומות עובדי ע"ז, וכל שעובדים ע"ז אסור לתת להם מתנת חיים וכו'.⁸ ואדרבה, אין מקום להכניס בכוונת התוספות שדין לא תחנם חל גם על גויים שאינם עובדי ע"ז, כי אי אפשר לומר דליכא בהני קראי טעמא לחלק בין עובדי ע"ז לשאינם, שהרי מפורש כן בכתוב, וכן"ל.

ולכאורה יש להקשות, באותו האופן: הרי לעובדי ע"ז כבר שמענו רבותא במה שאמרה תורה "לא ישבו בארצך פן יחטיאו אותך לי כי תעבוד את אלהיהם" (שמות כג, לג), אם כן לא תחנם מבעיא!! אלא יש לומר ש"לא תחנם" אתיא אשאר גויים! אבל יש לדחות, כי מדין "לא ישבו בארצך לחוד" לא היה נשמע שאסור למכור להם שדות כשאינם גרים בארץ וכיוצא בזאת, שאז לא יחטיאו וכו' (וכשידינו תקיפה עליהם ביכולתנו למונעם מלבוא לדור באדמה שקנו); קל וחומר שמדין לא ישבו בארצך לא שמענו שאר אופני איסור לא תחנם, כנתינת חן וכו', לכן הוצרך לדין לא תחנם.

למסקנה נראה לענ"ד שלדעת התוספות במסכת עבודה זרה אין איסור לא תחנם חל מדאורייתא אלא על עובדי ע"ז,⁹ אבל לדעת הרמב"ם חל האיסור על כל הגויים, וכפשטא דמילתא וסתירת רוב הראשונים¹⁰.

ג. דעת ה'מזבח אדמה' וראיותיו בזה

אמנם יש בפוסקים מי שנקט שאיסור לא תחנם אינו אלא על עובדי עבודה זרה, והוא ה'מזבח אדמה' (וי"ד סי' קנא), שכתב שראינו גדולי ישראל מוהרש"א ומהרמ"ם שמכרו בתים, ובוודאי טעמם הוא משום דהלאו שלא ישבו בארצך לעניין חנייה בקרקע הריהו רק בעובדי ע"ז ואינו נוגע לישמעאלים, שכן כתב הרמב"ם בהלכות ע"ז ובמניין המצוות, ונפסק (בעניין אחר) בשו"ע חו"מ סי' קעה (סע' מ-מא). ובש"ס נאמר זה דווקא לגבי ע"ז. וכבר כתב הכפתור ופרח להתיר להשכיר בית דירה

8 וע"ע בתוס' יבמות כג, א ד"ה ההוא (ואמנם מן הגירסה "אומות עובדי עבודת כוכבים" ליכא לדקדק מידי כמובן, עיי"ש בתוס' הרא"ש ודוק).

9 ובזאת הדרגה בי ממה שכתבתי בזה בעבר, ראו בקובץ 'המעין' שם עמ' 117. ומצורפת אפוא דעת התוס' לדעת הרשב"א (בשו"ת ח"א סי' ח) והמאירי (ע"ז כ, א ועוד), שמבורר בדבריהם שדין לא תחנם אינו אלא על עובדי ע"ז, וכמו שהזכירו בשו"ת שבט הלוי ח"ד סי' ריג ובשו"ת ציץ אליעזר חט"ו סי' מז אות ה ועוד (ע"ע מה שהבאתי ב'המעין' שם עמ' 114).

10 ובפרט עי' ברמב"ן ור"ן גיטין לח ריש ע"ב, דמוכח בהדיא שדין לא תחנם לא תליא בעובד ע"ז, כי מיירי שם בעבד כנעני (ועיי"ש ברשב"א). וכן עד כאן לא דיברנו אלא בדעת התוס' במסכת עבודה זרה, אבל בתוס' עירובין סד, ב ד"ה ולמדנו (ובתוס' הרא"ש שם) משמע ג"כ שאין חילוק בזה בין עובדי ע"ז לשאר גויים, שהרי הדין דחמץ של גוי שבגמ' ודאי לא תליא בעניין ע"ז. וע"ע בשו"ת רדב"ז ח"ה סי' שיד.

לישמעאלים בזמננו, ומה שכתב עוד שלמכור להם בתים "כלל וכלל לא משום לא תחנם" זהו בעובדי ע"ז. ואף שהב"י (חו"מ סי' רמט) כתב לאסור מתנת חנם לכל מי שאינו גר תושב, אין זו ראייה למכירה שבה יש הנאה למוכר. עכת"ד המזבח אדמה¹¹. והנה לענ"ד, הזעיר ובטל, קשים טובא רוב דבריו. שמה שהביא מהכפתור ופרח, הרי כמו שהדברים לפנינו (וצוטטו לעיל) הריהם ממש בהיפך, שמפורש שלא התיר אלא שכירות, אבל למכור אסור אף לישמעאלים משום לא תחנם. ומה שנפסק בשו"ע חו"מ הרי הוא מדיני בר מצרא לחוד, ולא נגעו בו כלל בש"ס ובראשונים מעניין לא תחנם. ומה שבש"ס לפנינו נכתב בהאי דינא לשון ע"ז, הלא כבר נודע שאין זה וכיוצא בו אלא ממעשי הצנזורה (עי' ב"ח חו"מ שם), ובאמת הלשון המתקנת היא "גויים". והחילוק שבמכירה יש הנאה שלא כבמתנת חנם צ"ע - הרי בכל מכירה יש הנאה למוכר, ואף על פי כן שנינו "אין מוכרים להם בתים" וכו'. ואיסור חנייה בקרקע הלא הוא מדין לא תחנם, ואין ראייה מכרחת עליו מגדרי דין לא ישבו בארצך (ואת שיטת הרמב"ם ביארנו לעיל).

ואחר כל זה, מה שהובא ממוהרש"א ומהרמ"ם שמכרו בתים וכו', הנה בדורנו העיר הגר"מ מאזוז (בספר 'עט הזמיר' עמ' שד) שנראה שהכוונה לרבי שלמה אלגאזי ורבי מאיר מזרחי, שנודע שהם יצאו לחו"ל; ואם כן מעתה אפשר לומר שנהגו על פי היתר הכפתור ופרח (שידובר לקמן), וממילא אין ראייה שסברו כדעת המזבח אדמה בעצם הדיון. ותדע, שבספר 'שמן המור' שנדפס בא"י בדור שאחרי המזבח אדמה, כשדן בארוכה (בסי' ד, דף לג ע"ב ואילך) במכירת קרקע לנכרים, לא הזכיר אפילו ברמז צד היתר מחמת שאין האיסור אלא בעובדי ע"ז - וחזינו שלא היה מקובל בידו היתר שכזה. ודלא כמי שכתבו שהמנהג בארץ ישראל היה כמזבח אדמה.

ד. דעת הנצי"ב בדיון זה

עוד באחרונים, בסתירת הדעה הנ"ל שאיסור לא תחנם קאי דווקא על עובדי ע"ז, הובא הרבה בדורותינו בשם הנצי"ב, והוא בקונטרס השמיטה שלו (שו"ת משיב דבר ח"ב סי' נו השני), שכתוב שם: "ובאמת הה"ג הנ"ל ברח מהזאב ופגע בו ארי, כי רצה להימלט מאיסור שביעית בזמן הזה דרבנן לרוב הפוסקים - ופגע באיסור מכירת קרקע לעו"ג בארץ ישראל שהוא איסור דאורייתא לכולי עלמא", והיינו שאף לישמעאלים אסורה המכירה מדאורייתא. והזכיר זה הרידב"ז בקונטרס השמיטה שלו, שיש שרצו להישען על מה שישמעאל אינו עובד ע"ז כדי להתיר מכירת קרקע לנכרי, אבל "כבר ביטל את דבריהם הרב הגאון נצי"ב זצ"ל, והאמת אתו, [ד]אינו

11 וע"ע בשאר דבריו בתשובה. ובדרך זו הלך הגר"ח פלאג'י בשו"ת נשמת כל חי ריש סי' נד, עיי"ש. אמנם לא זכיתי להבין תמיהתו (בד"ה וכשאני) על האחרונים שכתבו שדין לא תחנם קאי על כל הגויים מזה שבתשובת הרשב"א (דלעיל) משמע דלא כן - הא בפשטות דעת שאר הראשונים אינה כרשב"א, וכאמור.

כגר תושב¹². וכן החזון איש רמז לדברים אלו: "ואדרבה איסור שביעית דרבנן בזה", ומכירה לאו דאורייתא כטריפה ובב"ח וכיו"ב, וכ"כ במשיב דבר סי' נ[ו]...¹³. אמנם נתברר בדור האחרון שהחצי השני של קונטרס השמיטה ב'משיב דבר', ובו הדברים הנ"ל, אינו להנצי"ב, אלא נכתב על ידי רב אחר מדורו, ורק בשגגה נדפס בין כתביו¹⁴; ומעתה יש להוכיח שאדרבה דעת הנצי"ב כמעט בהיפך, כי בקונטרס השמיטה שהוא בוודאי שלו (היינו החצי הראשון של הסימן הנ"ל ב'משיב דבר') הסכים בהיכי תמצוי שלא יהיה אסור למכור קרקע לישמעאלים מצד לא תחנם משום שאינם עובדי ע"ז, ורק הוסיף שאין בזה תועלת לעניין שמיטה: "ואפילו למכור לעו"ג, דאפשר לומר דלית בהו משום לא תחנם, משום דערביים אינם עובדי ע"ז, מכל מקום הא לישראל אסור לחרוש אפילו בשל עו"ג...". וזהו נמי כדעת בן דורו הגאון ר' אלכסנדר משה לפידות¹⁵.

ראיה שמכירה לזמן אינה אסורה

א. מוכר שדהו לנכרי – לשון לכתחילה

במשנה גיטין סוף פרק רביעי מצינו: "המוכר את שדהו לגוי וחזר ולקחה ממנו ישראל, הלוקח מביא ממנו ביכורים מפני תקון העולם"¹⁶. ופירש רש"י "שלא יהא רגיל למכור קרקע בא"י לגוי". והנה במשנה ע"ז סוף פרק שני מבואר שאין מוכרים להם בתים, ואין צריך לומר שדות, והוא משום לא תחנם כמבואר בגמרא שם. אם כן לכאורה קשיא אהדדי: היאך נכתב במשנה בגיטין עניין מכירת שדות לנכרי בניחותא ובלשון לכתחילה, הרי יש בזה איסור דאורייתא דלא תחנם! עוד לכאורה צ"ע בטעם הדין לפירוש רש"י, אטו לא די במה שהדבר אסור מדאורייתא עד שהיה צורך וגם תועלת לתקן הבאת ביכורים אחרי המכירה לגוי? אמנם בזה נתבאר בספר חידושי הרמ"ה ושיטת הקדמונים (שנדפס גם ע"ש הריטב"א) שכתב להדיא בשיטת רש"י: "קנסוה רבנן למוכר שיקנה ביכורי שדהו...".

12 קונטרס השמיטה לרידב"ז (תרס"ט), דף יב ע"א.

13 חזון איש שביעית סי' כד אות ד. וע"ע קונטרס תורת יהונתן פרק ח.

14 ראה מש"כ בקובץ 'המעין' ניסן תש"ע [ג, עמ' 102-104] וכן בגיליון שלאחריו, תמוז תש"ע [ג, ד] עמ' 71-72. ובנידונו ע"ע מש"כ בקובץ 'המעין' גיליון 214 [תמוז תשע"ה; נה, ד] עמ' 34-35.

15 שהוא אותו 'הה"ג הנ"ל'; עי' כעת בספר תורת רבי אלכסנדר משה, עמ' קכח-קכט. ולפי כל האמור אתי שפיר היטב מה שצירף הגר"ה קוק דעה זו כסניף להיתר בשעת דחק גדול, עי' שו"ת משפט כהן סי' נח וסי' ס-סא (וכדרך שהגר"א ספקטור צירף דעה זו, עי' לשונו בספר השמיטה להגר"מ ט"ח ב'פי"א). משא"כ באופן שאינו שעת דחק גדול לא הסכים הגר"ה להתיר אפילו כדעת הכפתור ופרח (דלהלן), כמו שהבאתי בקובץ 'המעין' הנ"ל גיל' 200 עמ' 113-115.

16 [קנסו את ישראל שיפריש ביכורים גם ממה שגדל בזמן שהשדה הייתה אצל הגוי. י"ק].

כדי שלא יהא כל אחד ואחד הולך ומוכר שדהו לגוי, ועבר משום לא תחנם לא תתן להם חנייה בקרקע", ולפי זה על כרחך צ"ל שאכן מאיזו סיבה לא השגינו הבריות באיסור לא תחנם לבדו, וסמכו עצמם על מה שנתנה הקרקע בקדושתה, ולכן תיקנו חז"ל תחילה את התקנה הראשונה כמבואר בגמרא (מז, ב). ואמנם אכתי יש לדקדק בלשון רש"י "שלא יהא רגיל" וכו' – אטו העושה כן בלי רגילות שפיר דמי? ועוד, הנה בדף מד, א איתא שהמוכר ביתו לגוי דמיו אסורים, וביאר שם רש"י שזהו משום שעבר על איסור לא תחנם, והיינו קנסא כמו שביארו המאירי והריטב"א (עיי"ש), ומפרשי הרמב"ם דלהלן לא ראו דבריהם) – ומעתה קשיא טובא, אמאי הוצרכו לתקן את התקנה דביכורים בנידון דידן כדי שלא יהיה רגיל למכור קרקע וכו', הלא בלאו הכי איכא הקנס דדמיו אסורים (ואפילו תרצה לומר דדווקא בבית ולא בשדה, אם כן אדרבה הוה להו לתקן אותו הקנס גם בשדה ותו לא).

ובין כך ובין כך נותרה הקושיא העיקרית מן הלשון, אמאי נקטה המשנה מכירת שדה לנכרי בלשון לכתחילה, כאילו יש צד היתר בזה? ואף לפי הרמב"ם בפירוש המשניות, שלפי גרסתו בגמרא נמצא שאין כאן כלל עניין דמוכר, אלא מיירי רק בקונה¹⁷ – עדיין קשיא, שמלשון המשנה ברישא משמע שיש מציאות היתר למכור שדות לנכרי בארץ ישראל. וצ"ע.

ב. ביאור ה'כפתור ופרח'

וחיפשתי במפרשים, ולא מצאתי מי שדן בזה להדיא מלבד הכפתור ופרח (פרק עשירי), שבאמת הוכיח מכאן שיש מציאות היתר למכירה לגוי בארץ ישראל בלי שיהא איסור לא תחנם, וכעין האמור בגיטין מד, א שכותב ומעלה בערכאותיהם שאינו אלא כמציל מידם. וזו לשונו:

מסתברא דהוא הדין ישראל הדר בעיר שכולה גוים בארץ ישראל, ורוצה להעתיק דירתו לעיר אחרת, ויש לו שם בית, שיכול למוכרה לגוים, כי הוא מתיירא שהגוים יחריבוהו, או שיחזיקו בו וידורו שם בעל כרחו. וכן נמי אם הוא בעיר שרובה ישראל, ואנסוהו זוזי, ואין שם ישראל שיקנהו אפילו בזול. וההיא דאין מוכרין להם בתים נוקמה בדליתא לחדא מהני תנאי... ומסתברא דהוא הדין נמי לשדה, דהא אמרינן שלהי פרק השולח גט המוכר שדהו לנכרי

¹⁷ וע"ע במאירי, ובמרכבת המשנה (הל' תרומות פ"א ה"י). ואת הברייתא בדף מד הנ"ל ביאר הרמב"ם לשיטתו שזהו משום דמי עבודה זרה (עי' הל' ע"ז פ"ט ה"ג); ובאור שמח ושאר אחרונים העירו שכן מפורש בתוספתא, וע"ע מעשה רוקח. ומש"כ בחידושי החת"ס (גיטין מז, א) דמכאן למודנו שכשגויים מייקרים את השער מותר לבטל מצוה דאורייתא כדי להעמיד השער על מקומו, כוונתו למצות ביכורים, וטעמו דלהעשיר את הגוי איכא לאו דלא תחנם (ובעוניי לא זכיתי להבין, דבשלמא מתנת חינם, אבל לקנות ממנו אף שמייקר המחיר ואין זה בדינו מה שייך לא תחנם). וע"ע בזרע יצחק שם שביאר העניין מטעם דהתורה חסה על ממונם של ישראל.

לוקח ומביא בכורים מפני תקון העולם, וכתב רש"י ז"ל... שלא יהא רגיל למכור קרקע בארץ ישראל. וזה יש לנו לומר שמכרו באונס אחד מאלו האונסים שהזכרנו, או כיוצא בהם. וכן הענין בכל מקום שהזכירו מכירת קרקע לגוי בארץ ישראל... אם כן מצאנו שיהיה מותר לישראל למכור בארץ ישראל קרקע לגוי על פי אחד מהדרכים שבארנו או כיוצא בהם, שמיני האונסים שונים הם.

ולכאורה עד כאן מיירי הכפתור ופרח דווקא בדחק גדול הקרוב לאונס, כגון שרוצה לעקור דירתו או למכור ביתו ואין לו אפשרות למכור ליהודי¹⁸. אבל בהמשך דבריו נראה שאפילו במקום הפסד גדול וכיו"ב מתיר למכור לגוי, שכן הביא הירושלמי בסוגיית לא תחנם "אף במקום שנהגו למכור מוכר", והעיר שכתב על זה בעל ההשלמה שנראה שהירושלמי חולק אבבלי. ויישב הכפתור ופרח שיש לומר שדברי הירושלמי שנהגו למכור היינו כשיש לו אונס וכדלעיל, ואילו גמרא דידן במקום שאין לו אונס. ומה שתלה זאת הירושלמי במנהג, כי יש מקום שנהגו שלא למכור אפילו כשיש אונס, ולאידך יש מקום שנהגו למכור לכל צרכיהם. והביא שהעיסור קיים דברי הירושלמי בסתמא, וכתב "וכן עמא דבר", והוסיף הכפתור ופרח: "ואם יכול למכור לגוי ביוקר וימכרנו לישראל בזול הרי זה משובח", ומבואר שאינו חייב לעשות כן¹⁹.

ועיין במרכבת המשנה (תרומות פ"א ה"י) שנראה שנקט כדעה זו, שכן מבאר גבי סוגיין "שאחר התקנה הראשונה מי שהיה דל והוכרח למכור לא היה מהדריה כלל לפדות ומשתקע ביד נכרים, לזה עמדו והתקינו כדן תורה", ומשמע שהמכירה בכהאי גוונא היתר היא, עיי"ש (וכנראה שבזה מבאר גם דעת רש"י²⁰). ונראה בסברת הכפתור ופרח, שאף כי בסוגיא דכותב ומעלה בערכאות לא נתברר היתר אלא באופן דהוי מציל מידם, יש לומר דגם שאר הפסד ודחק נכנסים בכלל זה, שהרי אף עניין מציל מידם אינו אלא הפסד בעלמא, שאם לא יהא מותר באופן הנ"ל נמצא שיפסיד מה שלקח ממנו הגוי בזרוע. ואם כן מאחר שמפורש בגמרא דבאופן שמציל מידם ליכא איסור לא תחנם לפי זה, הוא הדין גם בשאר ענייני הפסד ודחק גדול²¹. אמנם דברי הכפתור ופרח הללו מחודשים הם הרבה, ולא מצאנו לו חבר

18 ובה נקט כוותיה לדינא בשו"ת אבני נזר יו"ד סי' תנח אות יח, שהורה על פיו להתיר למכור קרקע לנכרי בגוונא דאם לא ימכרו עלולים לקחת מהם את הקרקע בזרוע (והוסיף שהוא קל יותר אם יכולים אח"כ לחזור ולקנות מהגוי, ומוסכם אצלם לעשות כן).

19 וכן הסיק מדבריו בקונטרס תורת יהונתן פרק ט (אות ט) [לפי מה שסובר שהאיסור מהתורה הוא דווקא כשעושה לטובת הגוי הקונה ולא כשעושה לטובת עצמו], עיי"ש. וראו בהערות הבאות.

20 וכעת מצאתי שגם החכמת אדם, בשערי צדק (שער משפטי הארץ פי"א סעיף טז) הביא דברי הכפתור ופרח הללו להלכה.

21 שוב ראיתי שבעין זה ביאר בעל היש"א ברכה בסברת הכפתור ופרח, דיש לומר שהפסד ממון הוא כעין אונס לעניין זה (שו"ת מעשה אי"ש יו"ד סי' ב, דף ט ע"א, עיי"ש).

בראשונים להיתר בכהאי גוונא²². ונהי שבזה דרוצה להעתיק דירתו לעיר אחרת, שהתורה לא הכריחתי לדור דווקא שם, ואדרבא יותר טוב שלא יגור בין הגויים, וכשיעזוב הרי יגזלו רכושו, אם כן כשלוקח כסף על זה אינו אלא כמציל ממון מידם ואינו עניין לאיסור חנייה בקרקע²³ - אבל במבקש למכור ביתו בעיר, שאנסוהו זוזי ואין יהודי שיקנה, לכאורה מה בכך, וכי מפני שחפץ למכור עתה יהא מותר לו איסור לא תחנם, אתמהא, אלא ימתין עד שיתבטל האונס דזוזי ויימצא לו קונה יהודי! והסוגיא בגיטין דף מ לא דמיא לזה כלל, דהתם איך שיהיה כבר נאנס הבית לרשותו של גוי, ועל כורחנו יש לו דריסת רגל באותה קרקע, ואין אנו דנים אלא על הממון. והירושלמי שהביא הכפתור ופרח, הנה מכל הראשונים שהביאו²⁴ מבואר דלא מיירי מצד "לא תחנם" אלא מצד "לא תביא תועבה אל ביתך", והיינו בחו"ל דווקא²⁵. ובוודאי שזו כוונת העיטור במה שכתב ש'כן עמא דבר', שהרי אין דרכו לדבר מהמנהג בא"י²⁶. וכן מה שהובא בכפתור ופרח מבעל ההשלמה, הנה בהשלמה שלפנינו (סוף פ"ק דע"ז) כתוב בזו הלשון: "ירושלמי. מקום שנהגו להשכיר אפילו לבית דירה משכירו, נראה חולק על משנתנו" - הרי שלא דיבר אלא על מה שלהירושלמי התירו חכמים להשכיר אפילו לבית דירה, ולא הזכיר כלל עניין המכירה, וממילא אתיא נמי כשאר הראשונים.

ג. האם בעוברי עבירה עסקינן

ואם כן לשאר רבותינו מאי איכא למימר בנידון דידן, כיצד תבואר לשון המשנה בגיטין שמשמע שיש אופן היתר וניחותא למכור לכתחילה שדהו לנכרי בארץ ישראל? לכאורה אפשר לומר שהמפרשים סמכו על המבואר בסוף הסוגיא (מז, ב), דאמר רב אשי שתי תקנות הוו, שהיו העם מוכרים שדותיהם לנכרים וסברו (לפירוש רש"י) שמחמת שהקדושה אינה פוקעת גם איסור ליכא, ועל זה תיקנו מתחילה שלא

22 ועי' מש"כ בעניינים אלה בקובץ 'המעין' הנ"ל גיל' 200 עמ' 120. וע"ע בדברי הגרד"פ מקרלין בסוף קונטרס השביעית שלו, נדפס בסוף שו"ת שאילת דוד חלק א, מה שדן שם בהגהה בדברי הכפ"פ, ואף מדבריו נמצא שזוהי דעת יחיד. וע"ע בהערות הבאות.

23 ובאמת גם במאירי בגיטין שם ביאר להיתר בדומה לזה, שאם אנסוהו ואין יכול להוציאו בשום צד "מוכרו לכתחילה ונוטל דמיו" ואין בזה לא תחנם, עיי"ש.

24 תוס' ע"ז כא, א, וספר התרומה הל' ע"ז סי' קמד, ואו"ז פסקי ע"ז סי' קלז, והרמב"ן והרשב"א והר"ן ושאר מפרשים בע"ז שם.

25 אחר כותבי זאת מצאתי בפאת השלחן (הל' ארץ ישראל פרק א בית ישראל ס"ק מ) שכבר הקשה בזה על הכפתור ופרח ודחה דבריו, עיי"ש.

26 וראיתי בקונטרס תורת יהונתן פרק ט (אות ס) שכתב בעקבות דברי הכפ"פ שאין לנו כח לחלוק על העיטור דדין מקום שנהגו וכו' בירושלמי קאי על אונס ולא רק בחו"ל - ותימה לענ"ד, הלא בכל שאר הראשונים מוכח שלא כן, ומאי אולמיה; ולפי מה שכתבתי בלאו הכי אין ראייה מהעיטור.

יביאו ביכורים כדי להרחיקם מזה²⁷, אבל כשראו שאדרבה מעתה אינם טורחים לשוב ולפדות את הקרקע (ועי' בפירוש המשניות לרמב"ם) חזרו והעמידו הדברים על דין תורה. ולפי זה נפשט דבאמת לא מיירי הכא אלא בעוברי עבירה, וממילא אין להוכיח היתר ממעשיהם.

אמנם תשובה זו בעיקרה כבר הובאה לעיל מהרמ"ה בדעת רש"י, וכתבנו שאין זה מספיק, דסוף סוף סתמה המשנה בלשון לכתחילה המוכר שדהו לנכרים מה יעשה, ואילו לפי הביאור הנ"ל יותר ראוי היה להקדים דאין מוכרין שדות לנכרים, ועל כל פנים לנקוט לשון דיעבד, שמי שמכר שדהו לנכרי לוקח ומביא ביכורים²⁸!

ועיין במהרש"א (ח"ה שם ע"א) שעל מה שנאמר בגמרא "ישראל שלקח שדה מגוי עד שלא הביאה שליש וחזר ומכרה לו משהביאה שליש" וכו', ביאר מה שהזכירו תחילה בלשון לקיחה ולא אמרו מייד לשון מכירה, ד"כיון דאסור למכור קרקע לגוי בא"י לא בעי למנקט מילתא בגוונא דעביד ישראל איסורא, שמכר קרקע לגוי, אבל בכח"ג שקנאה מגוי ושוב חזר ומכרה לו אפשר דליכא איסורא" - ולכאורה צע"ג, הלא למעלה מיניה באותו עמוד איכא לפנינו משנה ערוכה שנקטה לשון זו ממש של מכירה לנכרי ובאופן דלכתחילה²⁹!

ד. אופן היתר – במכירה לזמן

ולכן הנראה לענ"ד הזעיר, שאין בידינו אלא פשטא דמילתא, שיש מציאות של מכירת שדה לנכרי בארץ ישראל באופן שאינו אסור מצד לא תחנם. ומאחר שהנראה מרוב הראשונים שלא כביאור הכפתור ופרח בזה (וכדלעיל), לכאורה לא נותר אלא לומר כהגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור וסיעתו שמכירה לזמן אינה בכלל איסור לא תחנם³⁰. והראיה לזה מדוקדקת קצת לענ"ד בלשון המשנה גופא לפי

27 וכדרך שקנסו נמי במעשרות למי שחוכר שדה מהגוי (דמאי פ"ו משנה ב), לפי ביאור הרמב"ם בפי'המ"ש שם, שזהו כדי שתישאר השדה בידו עד שיאלץ למכרה לישראל, לפי שנצטוינו "ולא תחנם" - ובאה הקבלה 'לא תתן להם חנייה בקרקע', ולפיכך נדחוק אותם שלא ישכרו אותה ממנו עד שיצטרך למכרה" (ופסק כן בהל' מעשר פ"ו הי"ב, ועיי"ש במהר"י קורקוס). ועוד כה"ג עי' במדרש רות רבה פרשה ז אות יא: "א"ר יוסי בר אבין, כל מי שהוא מוכר שדה לגוי היו קרוביו מביאין חביות מלאות קליות ואגוזים ומשברין בפני התינוקות והתינוקות מלקטין ואומרים נקצץ פלוני מאחוזתו, החזירה היו אומרים חזר פלוני לאחוזתו".

28 וכלשון שכתב הרמב"ם בהל' תרומות פ"א ה"י: "גוי שקנה קרקע בארץ ישראל לא הפקיעה מן המצוות" וכו', "לפיכך אם חזר ישראל ולקחה ממנו" וכו' "ומביא בכורים" וכו'. ואילו בהל' ביכורים פ"ב ה"ט העתיק הרמב"ם בדקדוק לשון הגמרא: "המוכר שדה לגוי וחזר ולקחה ממנו הרי זה מביא ממנה ביכורים" וכו'. ועי' בדרך אמונה תרומות פ"א ה"י בסופו לעניין לא תחנם, ואמנם על מה שפסק הרמב"ם דברי המשנה דגיטין כלשונה בהלכות ביכורים לא כתב שום ביאור היכי תמצי שמוכר שדה לגוי בהיתר.

29 ועי' בתפארת יעקב שדחה דברי המהרש"א מכמה פנים, ואמנם לא העלה ארוכה לענייננו.

30 ראו ספר השמיטה להגרי"מ טוקצ'ינסקי ח"ב פי"א, שו"ת הר צבי זרעים ח"ב סי' מה, שו"ת משפט כהן סי' סה, מאמר הג"ר מאיר סטלביץ מחסלביץ' בקובץ שערי ציון שנה יח חוברת

גירסת רוב הראשונים: "המוכר את שדהו לגוי וחזר ולקחה ממנו ישראל, הלוקח מביא ממנו" וכו', שזהו נידון דידן, רוצה לומר שמכר את שדהו לנכרי במכר כזה שלאחר זמן נסתיים ואז חוזר ולקח ממנו (ולא שנו "וחזר וקנאה", ודוק), שאף שאין בזה משום לא תחנם, והעושה כן לא עבר איסור, ולכן הובא בלשון לכתחילה, מכל מקום קנסוהו חז"ל שיביא ביכורים מהפירות שהבשילו בזמן שהייתה הקרקע ברשות הגוי.³¹

והטעם שקנסו, משום שגם במכר כזה איכא פגמא ביישוב ארץ ישראל, וכמו שגזרו חז"ל בהרבה עניינים לחיזוק יישוב הארץ (ואי תקשי דאם כן היה לומר "מפני ישוב ארץ ישראל", הרי זה יקשה לפירוש רש"י מכל מקום). אי נמי, אף שבכהאי גוונא מכר באופן המותר, מכל מקום הרי על פי רוב המכירה לנכרי אסורה, ורצו להרחיק מזה, ועל כן תיקנו; ובזה מיושב היטב לשון רש"י "שלא יהא רגיל למכור קרקע בא"י לגוי", רוצה לומר שאף אם מוכר עכשיו באופן המותר, עלול לבוא לאופן האסור.³² ודוק.

ובין כך ובין כך זהו עניין התקנתא קמא שבגמרא, שהיו רגילים למכור - באופן המותר - וסברו שכיוון שבקדושתה קיימא אין בזה שום פגם, על כן תיקנו מתחילה (מהטעמים הנ"ל) שלא יביאו ביכורים; ורק כיוון שמזה נמשך שלבסוף היו מוכרים במכירה גמורה שאינה קצובה, והייתה הקרקע משתקעת לגמרי ביד הגויים, חזרו והעמידו על דין תורה.³³

ד-ז (טבת-אד"ב תרצ"ח) עמ' לט-מב, מעדני ארץ להגרש"ז אויערבך שביעית פרק א אות יא וסביבה, קונטרס הוראות שעה פרק ל, ועוד. וע"ע בשו"ת ישועות מלכו יו"ד סי' נו-נח. וכבר ציינו מקור בראשונים לזה בחינוך סי' שלט בשם הרמב"ן - והיינו דברי הרמב"ן בהשגות לספחמ"צ לא תעשה רכז "ולא נעזבנה להם בממכר מוחלט..." וכו', עיי"ש [נעניין מה שכתב לדחות בשו"ת בני ציון ח"א סי' ב אות קא-קג ואות קז, ואכ"מ להאריך. עוד עי' בדברי הגר"ב ז'ולטי שזכרו להלן בהערה 33, שדן גם בעניין מכירה לזמן ובדברי החזו"א בזה (שביעית סי' כד), עיי' שם].

31 ומכיוון שיש אופן מכירה המותר, היינו מכירה לזמן הנ"ל (וכה"ג במוכר על מנת להחזיר), לא הוצרכה המשנה להשמיענו בהדיא באיזה אופן מוכרים, שאין זה ממין העניין שבאה ללמד. ואין לומר, דילמא אתיא המשנה כהסוברים דאין איסור לא תחנם במוכר לגוי שאינו עובד ע"ז - דממה נפשך, אי מיירי בקונה מסוים דווקא, אם כן תיפוק לה בגר תושב; ועוד דסתם גויים בגמרא היינו עובדי ע"ז. מה שאין כן גבי לשון מכירה סתם, דהרבה סוגי ופרטי מכירה איכא, ולא הוצרכו להאריך בזה כנ"ל. [וע"ע לקמן גבי דברי הגר"ב ז'ולטי].

32 וכדרך שביאר רש"י איסור בישולי נכרים "שלא יהא ישראל רגיל אצלו במאכל ובמשנה ויאכילנו דבר טמא" (ע"ז לה, א ד"ה מדרבנן) דהיינו שלבסוף יהיה כן. וע"ע שבת יג, א.

33 אחר כתבי הדברים הללו ראיתי שכבר דן בנידון דידן הגאון ר' בצלאל ז'ולטי זצ"ל (נכרם ציון - שביעית, ועוד מקומות), ודייק כנ"ל מהמשנה שיש אופן היתר למכירת קרקע - אלא שסובר כבעל התורת חסד שאופן ההיתר הוא שמותר להחליף שדה עם נכרי שכבר יש לו שדה בארץ ישראל, שכיוון דמילתא דשכיחא שיהיה לנכרים קרקע בארץ ישראל נקטה המשנה לשון סתמא להיתר (וע"ע בזה בקובץ מוריה שנה טז גליון יא-יב, אב תשמ"ט, עמ' צג, הערה מהגאון ר' בנימין אב"ד וילקומיר אבי האדר"ת, שהקשה על הגאון ר"א אבלי

סיכום

נתבררו בס"ד דברי הרמב"ם בספר המצוות בדין "לא תחנם" ובדין "לא ישבו בארצך" שהם כירושלמי, ואילו במשנה תורה חזר ופסק כבבלי שאסור למכור קרקע בא"י לכל נכרי, ולעומת זה בדעת התוספות במסכת עבודה זרה מדויק לענ"ד שהאיסור דווקא לעובדי ע"ז. ומסתימת רוב הפוסקים מבורר כרמב"ם³⁴, אך מקצת אחרונים נקטו כדעה השנייה או שנטו כמוה, ובשעת הדחק מצורף זה כסניף להיתרא.

באופן אחר, במסכת גיטין מצינו לשון לכתחילה לגבי המוכר שדהו לנכרי בארץ ישראל. ואחר הברור העליתי בענ"ד שזה אתיא כדעת האחרונים הסוברים שאין איסור לא תחנם במכירה הנעשית לזמן (אי נמי על מנת להחזיר). לאידך גיסא, הראינו שדעת הכפתור ופרח, שיותר למכור נחלה לנכרי במקום שהמוכר דחוק לכסף ואין יהודי שיקנה אף בזול, זו דעה יחידאה בראשונים, ואף כי מצאנו מקצת אחרונים שנקטו כמותו.

ומובן שבכל הדברים שכתבתי כאן בעניין זה איני כותב אלא כמעיר בעלמא, ואין בדברים עניין להוראה למעשה.

מווילנא שכתב כנ"ל שבהחלפת קרקע אין לא תחנם). ולענ"ד הזעיר עדיפא הנכתב לעיל, בשגם רמזו בדקדוק לשון המשנה.

34 וכמו שפסק בפאת השלחן הל' ארץ ישראל פרק א סעיף יט.

"בקשת האמת הראויה"

"ייתכן שהקורא שואל כעת את עצמו, אם כן מה היוצא מכאן, בעד או נגד היתר מכירה? שאלה זו אינה רלוונטית לנכתב כאן. דעתו הפרטית של כותב שורות אלו בנוגע להיתר המכירה, כסוגיה הלכתית כלל-ציבורית, אינה מעלה ואינה מורידה כהוא-זה. המסר כאן, כמו גם במאמרים הקודמים שכתבתי בנושא זה, הוא אחר: את העובדות יש לברר בצורה מדויקת ומהימנה ככל האפשר, ולהיזהר מהטייתן בכוונה או שלא בכוונה על מנת שישרתו את העמדה הרצויה – כפי שניתן למרבה הצער למצוא בחלק גדול מהחומרים שנכתבו (ועודם נכתבים) בנושא השמיטה. המציאות נוטה מטבעה להיות מורכבת, וממילא הנטייה לתאר את הנתונים ההיסטוריים כאילו כולם עד האחרון שבהם אמורים לתמוך בעמדה הרצויה בהווה, הריהי רחוקה מרחק רב מבקשת האמת הראויה."

(דברי סיום של הרב איתן הנקין הי"ד למאמרו האחרון ב'המעין' – "עוללות בעניין פולמוסי השמיטה", 'המעין' גיל' 214 [תמוז תשע"ה; נה, ד] עמ' 39)